

féléképpen nem illeszkedő, annak általában egyenesen ellentmondó jegyzetek. Már az is szóvá tehető, hogy a jegyzetek készítője (vagy készítői: neve, illetve nevük nem derül ki a könyvből) nem a legutolsó (szovjet vagy nyugati) lexikonok alapján állította össze adatait: következésképp az élők sorában található Molotov, Majszkij és mások. A baj azonban nem itt kezdődik. A jegyzetek szerzője – miként egykor mondogatták – elmaradt egypár brosrúrával. Avagy még mindig Csipkerózsika-álmát alussza. Szolzsenyicin szövegének, minősítéseinek mindenesetre a vonatkozó jegyzetek nemcsak hogy nem felelnek meg, de nemritkán szögesen ellentmondanak. Dzerzsinszkijről, a Cseka, a szovjet „szervek” atyjáról elég hosszan emlékezik meg Szolzsenyicin, mondani sem kell, hogy nem éppen pozitív képet festve róla. Ugyanakkor a vonatkozó jegyzet mintha az ötvenes években íródott volna: „*Lenin nagyra értékelte munkásságát, az odaadó és elvhű forradalmár példaképének tartották.*” Hasonlóképpen megdicsőül a diplomata tevékenysége mellett aktív tömeggyilkos Molotov, a sztálini terrorban tevékeny részt vállaló Vorosilov. Rokosszovszkijről csak az derül ki, hogy „*jelentős szerepet játszott a II. világháború szovjet hadvezetésében*” (hogy utána mit csinált Lengyelországban, arról a jegyzet említést sem tesz). Lizenkóról azt tudjuk meg, hogy jeles növénynevelő volt: amiről Szolzsenyicin hosszan ír, hogy miként tette tönkre a szovjet genetikát, s hogyan küldte halálba annak képviselőit, arról a vonatkozó jegyzetből nem szerezhetünk tudomást. Ezek után már azon sem csodálkozhatunk, hogy Visinszkijről, a moszkvai nagy perek ügyészéről is mindössze annyi derül ki, hogy „*jogász és diplomata*” volt, az viszont nem, hogy a hírheld mondat, miszerint a veszett kutyákat – ahogy a jeles jogász az ártatlanul megvádoltakat nevezte – agyon kell löni, tőle származik. Komikussá válik a Vera Zaszulicsnak, a századelő ismert forradalmárának szentelt jellemzés, miszerint „*a nagy októberi szocialista forradalmat ellenségesen fogadta*”, biztonság okáért így, ahogyan a gittegylet nagykönyvében nemesek ernő nevét, végig kisbetűvel. Pavlik Morozovról, akinek nevét mifelénk talán kevesen ismerik, s aki azzal vált hírhedtté, hogy saját apját jelentette föl mint kulákot a szerveknél, s akinek példájá-

val Szolzsenyicin éppen az emberi értékek megtagadását illusztrálja, nos, róla megtudhatjuk a jegyzetekből, hogy „*az úttörőhelytállás mintaképe. A kulákság elleni harc aktív résztvevője*”. Az óvatos jegyzetkészítő lezser elidegenítő mozzanattal hivatkozik forrására: „*A NAGY SZOVJET ENCIKLOPÉDIA szerint a kulákok bestiálisan meggyilkolták.*” A példákat hosszan sorolhatnánk. Makarenkóról – akiről Szolzsenyicin elítélően ír – az kiderül, hogy „*a szovjet korszak híres pedagógusa*”, az viszont már nem, hogy a belügy egyik gyermekotthonát vezette. Ahogy Borisz Paszternak üldöztetéséről sem kíván tudni a jegyzetek szerzője. A mű számos magyar szereplőjéről semmiféle fogózkodót nem tud vagy nem kíván adni a jegyzet-apparátus, amely méltatlan a kiadványhoz.

Gondolkozzék el ezen – legalább utólag – a kiadó, amely – e disszonáns kiadói jegyzetektől eltekintve – csakis dicséretet érdemel e nemes és sikeres (az Írók Könyvesboltja sikerlistájának első helyére került) mű gondozásáért és megjelentetéséért.

Szőke György

AZ ATEISTA ÉS A RÉSZVÉT

George Klein: The Atheist and the Holy City
MIT Press. Cambridge (Mass.) – London

Esszé – magyarul: kísérlet. Gondolhatnánk tehát, ha egy kísérletező természettudós indítatva éri magát, hogy a tudományos közleményeken kívül más prózai műfajban is a nyilvánosság elé lépjen, ennek legmegfelelőbb műfaja éppen az esszé. Ez azonban nyilvánvalóan nem igaz. Ismerünk nagy tudósoktól kiváló, színesen és élvezetesen megírt önéletríásokat (Watson, Jacob, Feynman), science fiction regényeket (Hoyle) és novellákat (Szilárd), a filozófiai világkép személyes jellegű összefoglalásait (Heisenberg, Einstein, Bohr, Monod), tudománytörténeti elmefuttatásokat (Jacob, Stent), de a valódi esszéíró természettudós ritka tünemény. Ennek talán az az oka, hogy a kísérletező kutató szellemi

alapállása mindenkor igényli a valóság próbáját. Fantáziája csapongását, gondolatkísérleteit csak akkor meri a nyilvánosság elé tárni, ha azok helyességét igazolta. Munkamódszerének lényegéhez tartozik a játékos kísérlet, de tudja, hogy kísérletei döntő többségének sorsa a feledés, csak egyet, az eredményest, az igazat kell felmutatnia. Kivételek persze vannak, kétségkívül akad igazi esszéíró a természettudósok között is. Ilyen volt a közelmúltban elhunyt kiváló Lewis Thomas vagy S. J. Gould és a kezünkben lévő két kötet, *AZ ATEISTA ÉS A SZENT VÁROS*, illetve a *PIETÁ* alapján az George Klein is.

Tekintve, hogy ezt a nevet a szorosán vett szakmán kívül nem sokan ismerik Magyarországon, a recenzens első kötelessége, hogy bemutassa George Kleint, azaz, ahogy nagyszámú magyar barátja ismeri: „a Klein Gyurit”. Klein nem Nobel-díjas, mint Wigner vagy Hevesy (ő *adta*, nem kapta a Nobel-díjat), nem azonosítják tudománytörténeti jelentőségű egyedi nagy találmánnyal, mint Neumann Jánost vagy Gábor Dénest, nem játszott világpolitikai szerepet, mint Szilárd Leó vagy Teller Ede. Klein egyszerűen csak szakmájának – az immunológiának – világszerte legjobban elismert, legtiszteltebb, legsokoldalúbb alkotói közé tartozik, aki választott hazája, Svédország egyik nemzeti büszkesége, jól ismert közszereplő, sok éven át a Nobel-díj-bizottság nagy befolyással rendelkező tagja, nemzetközi kongresszusok közismert – mindig kiváló – előadója, a svéd rádió- és televízióállomások gyakran megszólaltatott interjúalánya, akinek könyvei a svéd könyvpiac eseményei voltak, és – nem utolsósorban – a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja, a magyar tudomány nagy mentora, akinek stockholmi intézetében számos fiatal magyar kutató tanulhatott, dolgozhatott, juthatott közelebb a nemzetközi elismertséghez az elmúlt évtizedekben. Nekik személyes élményük volt a sugárzó egyéniség, az elképesztő tudású polihisztor, a reneszánsz műveltségű és modern érzékenységgel rendelkező ember, a munka fanatikusa, akit az olvasó csak áttételesen ismer meg ebből a két könyvből.

Nos tehát, miről ír esszét George Klein? Miért tartja szükségesnek, hogy esszét írjon, és miért érdemes ezeket olvasni? A két kötet

írásai jellegükben, fontosságukban, mélységükben nagyon különböznek. Egy részük nem más, mint tudománypopularizáció. Ezek a maguk nevében egészen kiválóak. Főlényes tárgyismerettel, világos, közérthető módon beszélnek olyan problémákról, amelyek a művelt laikust is érdeklik, így az AIDS-ről, a rákról, a vírusokról, a biológiai individualitásról. Noha ezek a fejezetek a műfaj remekei, ilyeneket sokan tudnak írni, ez a két könyv elsősorban nem miattuk érdekes.

Az írások egy másik csoportja inkább tárca jellegű. A nagy műveltségű, világhírű tudósokat utazik a világban, nyitott szemmel jár, sok mindent meglát, úti élményeiről, jelentős emberekkel történő találkozásairól sok érdekeset tud elmondani. Noha ezek az írások is professzionális színvonalon vannak megírva, és igen élvezetesek, mégsem ezek adják e könyvek igazi vonzerejét.

Számomra a két kötet legizgalmasabb, legeredetibb írásai azok, amelyek természettudósokról, kollégákról és a kutatók jellemző erkölcsi konfliktusairól szólnak. Részben azért, mert a természettudósok személyiségének érdekes, sokszor tragikus vonásai sokkal kevésbé ismertek vagy átélhetők, mint a nagy művészekéi vagy politikusokéi. Tehát például az egyedülállóan érdekes egyéniségű Szilárd Leóról a hozzá közel álló – sőt sorsának alakulásában aktív szerepet játszó – Klein olyan dolgokat tud elmondani, mint senki más. Erre az első kézről való hitelességre nagy szükség van, mert a történet maga – hogyan gyógyítja ki magát a fizikus Szilárd a rákból egy olyan terápiával, amelyet még soha senki sem alkalmazott, és amit a megkérdezett orvosok egyöntetűen öngyilkosságnak tartanak – szinte hihetetlen. Ezt olvasván magamban meggyanúsítottam Szilárdot, hogy Karinthy HASMÚTÉT című novellájából lopta az ötletet (*SZILÁRD ÉS A HALÁL SARKJÁTSZMÁJA*). Szilárd azonban egyedi eset, kuriózum, bár szinte a komikumig menő szélsőséggel testesít meg egy tudóstípust.

Sol Spiegelman története azonban (*KREATÍVAK-E A TERMÉSZETTUDÓSOK?*) paradigmátikus, és messze túlmutat önmagán. Ez az esszé arról szól, hogy mi motiválja a kutatót (amerikailul: what makes him tick?, szabad magyar fordításban: mitől ketyeg?), és megmutatja a zseniális kutató egyik lehetséges,

sőt tipikus tragédiáját. A tudós Istennel (materialisták számára a Természettel, de ez a tudós számára mindegy, hiszen, mint tudjuk, Isten nem szerencsejátékos, azaz játék közben nem rúgja fel a szabályokat, nem talál ki másokat) konfrontálódik nagy játszmájában. A cél: az ellenfél által megalkotott játékszabályok megismerése. A kutató stratégiája az, hogy teremtő fantáziájára, intuíciójára támaszkodva megpróbálja kitalálni a szabályokat, és ha nyer (azaz a kísérlet igazolja a hipotézist), akkor helyesnek tekinti azokat (azaz megismert egy természeti törvényt). A sikeres kutató tehát az, aki olyan megoldást talált, amelyet a valóság visszaigazolt. De – kérdezi az esszé hőse, Spiegelman – ehhez miért kell nagyobb zsenialitás, mint megalkotni számtalan más lehetséges szabályt – talán sokkal ötletesebbeket, fantáziadúsabbakat –, amelyeknek csak az az egy bajuk, hogy nem állják ki a kísérlet – a valóság – próbáját? Spiegelman csüggesztő végkövetkeztetése: a jó természettudós nem kreatív, csak a sarlatán az, aki nem hagyja magát befolyásoltatni a tényektől, így szabadon szárnyalhat teremtő fantáziája (Klein rosszmájú, de igaz példája erre a sarlatánságra nagynevű honfitársa: Arthur Kocstler). A szerző természetesen nem ért egyet hősével. Nem ért egyet vele, de megérti. Megérti, mert tudja, hogy barátja kivételesen zseniális, kreatív tudós volt, aki pályája során a molekuláris biológia szinte minden fontos területén páratlanul szellemes és ötletes, sok kollégáját megtermékenyítő hipotéziseket alkotott (nem tartozik ide, de tény, hogy e sorok írója is jól ismerte és csodálta Spiegelmant, és rá is jelentős hatást gyakorolt), amelyekkel csak az volt a baj, hogy nem bizonyultak igaznak. Szellemi értelemben vett tragédiáját csak súlyosbította, hogy az olyannyira áhított általános elismerést végül is elérte egy olyan módszertani ötletével, amelyet maga jelentéktelennek tartott és tulajdonképpen megvetett, de amely mára olyan fontossá vált (a tudománytörténetnek vannak ilyen váratlan tréfás fordulatai), hogy ha még néhány évet él, biztosan Nobel-díjat kapott volna érte. A tanulság? Klein írásának csattanója egy Pasteurról szóló anekdota. Az öreg Pasteur minden délután meghatározott időben pontosan félórát járt fel és alá az intézet kertjében. Ilyenkor

meg sem lehetett közelíteni őt, munkatársai csak messziről látták, hogy ajka mozog séta közben, valamit folyton motyog magában. Egyszer egy külföldi vendéget megkértek, hogy bújjon el a közelben, és próbálja meg kilesni, hogy mit ismételt magában az öregúr. A titok megfajtése? Pasteur e szavakat mormolta magában minden áldott nap egy félórán át: „*Il faut travailler*” (dolgozni kell).

A legfontosabb, leggyakrabban tárgyalt témája azonban ezeknek az esszéeknek az erkölcs, a lelkiismeret. Vagy a tudósoké általában, vagy a George Klein nevű tudósé és emberé, hiszen megkapó, sőt néha zavarbaejtő őszinteséggel vallja meg kis emberi erőszakosságait, amelyeket utólag szégyell és elítél, vagy nagy ifjúkori konfliktusát, unokatestvére és jó barátja öngyilkosságát, amelyben vétkezésnek tartja magát. És ez a mélyen moralista ember meggyőződéses és tudatos ateista. Pesszimizmusból az, és hittel. Úgy véli, hogy az istenhit az élet tragikumával szembenézni képtelen ember gyengesége, menekülés, vágyteljesítő gondolkodás. Ezzel a hamisnak vélt gyenge és gyáva alapállással szemben Klein az önző altruizmusban bizik, abban, hogy az ember intellektusával és kollektív előrelátásával képes felülemelkedni génjei önzésén. Ez az egyetlen remény.

Külön kell beszélni a magában álló, témájában és jellegében más írásokhoz nem hasonlítható, megkapó vallomásról, a József Attiláról szóló fejezetről. A magyar olvasó számára természetesen ez az esszé tartalmilag nem mond sok újat, a szaktudomány, a kritika és a szubjektív vallomások nekünk már szinte mindent elmondtak a költőről.

Ez a kötet azonban svédül íródott, majd angol fordításban jelent meg, és ezért nem lehet mély megrendültség nélkül olvasni ezt az írást, azt az igyekezetet, amellyel egy ember, akinek József Attila költészete élete meghatározó élménye, szinte kétségbeesetten birkózik a feladattal, hogy a sokszor gyenge fordítások ellenére megkísérelje érzékeltetni a svéd vagy angol–amerikai olvasóval, hogy „*milyen óriás ő*”, hogyan próbálja elmagyarázni az idegen olvasónak, hogy mit jelent egy magyar számára az, hogy „*bársony nesz inog*” vagy: „*tapsikoltak a jázminok*”, hogyan próbálja érzékeltetni a TISZTA SZÍVVEL szépségét azzal, hogy a fordítás mellett az eredetit is közli, ki-

oktatva az olvasót arra, hogyan ejtse a gy vagy cs betűket, hogyan magyarázza A HETEDIK költői erejét és ritmikus pontosságát vagy a MAGÁNY-t, amelyet a világirodalom legszebb gyűlöletversének nevez.

George Klein sajtónyilatkozatából tudjuk, hogy nem bocsátotta meg szülőhazájának, amit vele és családjával tett (illetve engedett tenni) 1944-ben. Az identitását firtató kérdésre válaszolva nem magyarnak, hanem magyar anyanyelvű és születésű, zsidó származású, Svédországban élő világpolgárnak tekintette magát. Ez a világpolgár a PIETÁ-t Kászony, édesapja szülőfaluja emlékének ajánlja – „ez az emlék, amely eltűnt, de örökké jelenvaló, erősebb, mint a múlt ízei és emlékei, melegebb, mint a szeretet, és ellentétben a fájdalommal, soha nem halványul el”. Ez a világpolgár könyve egyik leglíraibb, legőszintébb fejezetében meséli el, hogy 1944 augusztusában, magát halálraítéltnek tekintve (ekkor már olvasta az auschwitzi jegyzőkönyvet, így sorstársainak döntő többségével szemben illúziók nélkül nézett szembe jövőjével, és sejtette, ha nem tudta is még biztosan, hogy családjának ekkor már minden tagját elgázostották), hogyan sétált egy éjszaka az elsötétített Budapesten – mérhetetlenül boldogan. Boldogan, mert szerelmes volt, és boldogan, mert József Attila HAZÁM című versét mondogatta magában, benne ezekkel a sorokkal, „édes Hazám, fogadj szivedbe” és „...hogy mi ne legyünk német gyarmat”, úgy érezvén, hogy elképzelhetetlen a saját lelkiállapotának ennél tökéletesebb, adekvátabb kifejezése. Az esszé így fejeződik be: „...német gyarmat! – gondoltam 1944-ben, már a halál torkában. Attila, a hét éve halott profetikus költő mindenki másnál előbb tudta, hogy mi fog következni. Lelkének álmos dzsungelé szólt hoz-

zám azon az éjszakán, hazafelé sétálva, elletve a szerelem boldogságával és a ma és a holnap fenekellen kétségbeesésével. Az ő reménykedő szelleme szólt hozzám, akinek már nem voltak illúziói. A kétségbeesett költő, aki éppen elveszítette a realitások megragadásának képességét a maga életében, bátorítón szólt énhozzám, aki már elvesztem, noha végül is túléltem és elértem azt a szabadságot, amit ő életében hiába keresett. A halott költő – ekkor már gyermeken tehetetlenül – támaszt kínált a túlélőknek, és sok-sok generációnak fog még támaszt nyújtani, kortól, társadalmi viszonyoktól, politikai rendszertől függetlenül, az emberi lét paradoxonának megélésével. Így emlékszem Attilára, aki mindörökké velünk marad, azokkal, akik megértik szavait.”

Venetianer Pál

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Kedves Bán Zoltán András!

Hírhedt kritikád valóban nem tartalmazza a „blöff” kifejezést, de hát én nem is ezt írtam, hanem azt, hogy mondataid mögül annak gyanítását véltem kiolvasni. Örülök, hogy a kritika szerzőjének szándéka ellenére. Eme kritika, akárhogy is nézem, azt sem tartalmazza, hogy „Németh Gábor vaskövetkezőes írói teru szerint dolgozott” volna, a kb. kétflekknyi szöveget pedig, amely A SEMMI KÖNYVÉBŐLRŐL szól, aligha lehet részletes kifejtésnek nevezni. Talán ez a kifejtetlenség játszott közre abban, hogy félreértettem a mondandódat.

Károlyi Csaba